

Hoofdstuk 8

Christen-democratie en neo-corporatisme in Nederland. Het CDA en het maatschappelijk middenveld

Jaap Woldendorp

Het vertrekpunt voor dit hoofdstuk is de wijdverbreide notie dat de maatschappelijke en politieke machtspositie van de christen-democratie in Nederland mede, of juist vooral, te danken is aan de dominante positie van die partij in het zogenoemde maatschappelijk middenveld. Het maatschappelijk middenveld is een 'containerbegrip' voor het netwerk van particuliere organisaties en instellingen op het terrein van onderwijs, volksgezondheid, maatschappelijk en geestelijk welzijn, woningbouw, sociale zekerheid en arbeidsverhoudingen. Particuliere instellingen en organisaties, vaak van belangengroepen, die via advies- en overlegorganen betrokken zijn bij de ontwikkeling van overheidsbeleid en direct, of via de uitvoeringsorganisaties waarin zij vertegenwoordigd zijn, vaak ook belast zijn met de uitvoering van datzelfde overheidsbeleid. Er bestaat een verband met de confessionele dominantie gedurende het tijdperk van de verzuiling in Nederland (grofweg 1917-1965). Toen is het merendeel van deze organisaties en instellingen ontstaan. Deze historische verwijzing dient vaak als verklaring voor of adstructie van de continuïteit van deze dominantie in de jaren zeventig en tachtig.

In dit hoofdstuk zal ik nagaan wat er feitelijk bekend is over de positie van de christen-democratie in het maatschappelijk middenveld in Nederland in de jaren zeventig en tachtig, de jaren die meestal gekenschetst worden als een periode van secularisering en ontzuiling, van polarisatie en politisering. Drie vragen zullen beantwoord worden. Allereerst, hoe machtig is het CDA nu eigenlijk in het maatschappelijk middenveld? Vervolgens, welke veranderingen in het maatschappelijk middenveld in de jaren zeventig en tachtig hebben die machtspositie beïnvloed? Tenslotte, hoe hebben de confessionele partijen en vervolgens het CDA op die veranderingen gereageerd?

Er zijn twee redenen om te veronderstellen dat het maatschappelijk middenveld iets te maken heeft met neo-corporatisme. *Historisch*, in relatie met vooral de rooms-katholieke opvattingen over staat en maatschappij. *Actueel*, in relatie met het binnen de internationale politicologie gevoerde vergelijkende debat over neo-corporatisme, waarin Nederland geldt als een typisch voorbeeld van dat neo-corporatisme.

Het begrip neo-corporatisme wordt gebruikt om enigerlei vorm van samenwerking te beschrijven tussen staat (of regering) en de sociaal-economische belangengroepen van vakbonden en ondernemersorganisaties. Het doel van deze samenwerking is beheersing van de economische crisis door een politiek van lage lonen of loonkosten, gericht op een lage inflatie, die het concurrentievermogen op de wereldmarkt moet bevorderen, gekoppeld aan handhaving van sociale en politieke stabiliteit. Essentieel in dit arrangement is één of andere vorm van ruil, dat wil zeggen (overheids)uitgaven voor sociale zekerheid, in ruil voor een politiek van lage lonen.

Neo-corporatisme dekt met andere woorden slechts een *beperkt* deel van het Nederlandse maatschappelijk middenveld. Bij neo-corporatisme gaat het over vakbonden, ondernemersorganisaties en inkomensbeleid van de overheid, met daarbij inbegrepen de sociale verzekeringen. Bij het maatschappelijk middenveld in Nederland gaat het naast vakbonden en ondernemersorganisaties ook over de particuliere organisaties en instellingen en de belangengroepen op het terrein van onderwijs, volksgezondheid, maatschappelijk en geestelijk welzijn, woningbouw, alsmede over de advies- en overlegorganen van de overheid waarin vertegenwoordigers van deze organisaties, instellingen en belangengroepen participeren.

De aandacht in dit hoofdstuk is vooral gericht op de landelijke overheid (regering, parlement en departementen) en de op dit niveau opererende (vertegenwoordigers van) particuliere instellingen, organisaties en belangengroepen. Een groot deel van het maatschappelijk middenveld is echter juist lokaal, regionaal of provinciaal georganiseerd en actief. Dit aspect van het maatschappelijk middenveld zal in dit hoofdstuk echter onderbelicht blijven.

Neo-corporatisme in Nederland vanuit vergelijkend perspectief

Nederland is een duidelijk geval van neo-corporatisme, zij het dat de *mate* van neo-corporatisme in de jaren zeventig en tachtig in Nederland volgens sommige onderzoekers afneemt. De ontwikkeling van consensus naar conflict, van

harmonie naar polarisatie en politisering tussen vakbonden, ondernemersorganisaties en overheid sinds het midden van de jaren zestig is hiervan de oorzaak. Consensus is dus een essentiële dimensie van neo-corporatisme. Geen consensus, geen neo-corporatisme (zie bijvoorbeeld Curtis 1987; Braun 1988; Cox 1989; Wolinetz 1989, 1990; Kurzer 1991).

Over een mogelijke relatie tussen neo-corporatisme en de partij-politieke samenstelling van regeringen en tussen neo-corporatisme en specifieke politieke partijen bestaat een grote mate van overeenstemming. Neo-corporatisme is vooral gerelateerd aan de *sociaal*-democratie en juist niet aan de *christen*-democratie. Sociaal-democratische regeringsdeelname, dan wel *dominantie* in de regering, of zelfs sociaal-democratische *heerschappij*, zijn verklaringen voor het neo-corporatistische karakter van Nederland.

Een directe relatie tussen neo-corporatisme en sociaal-democratische regeringsdeelname legt bijvoorbeeld Marks (1986). Hij stelt neo-corporatisme gelijk aan consensus over het inkomensbeleid. Deze consensus wordt bereikt door de deelname van de sociaal-democratie aan de regering. De periode van geleide loonpolitiek (1945-1959/63), die grotendeels samenviel met regeringsdeelname door de Partij van de Arbeid (PvdA) was dus het meest corporatistisch. Ook Zimmermann (1986) en Curtis (1987) zien een duidelijke relatie tussen sociaal-democratie en neo-corporatisme. De pogingen van het door de PvdA gedomineerde kabinet-Den Uyl om tot centrale akkoorden tussen vakbonden en ondernemersorganisaties te komen, maar die schipbreuk leden op het verzet van de ondernemersorganisaties, zet Curtis negatief af tegen het beleid van het CDA-VVD kabinet-Van Agt I, dat juist de verlangens van de vakbonden negeerde ten gunste van die van de ondernemersorganisaties. Zimmermann beschouwt neo-corporatisme zelfs als een vorm van 'sociaal-democratisering' van de kapitalistische maatschappij. Deze sociaal-democratisering is dan wel gebaseerd op de medewerking van de vakorganisaties en de werkende bevolking aan kapitalistische doeleinden als een winstgevende productie. Zimmermann definieert 'sociaal-democratie' in dit verband zeer breed: behalve de sociaal-democratie zelf (vakbond en partij), omvat het ook de arbeidersaanhang van de confessionele partijen en de confessionele vakorganisaties.

Ook Lijphart en Crepez (1991), Western (1991) en Crepez (1992) constateren een sterke correlatie tussen de dominantie van sociaal-democratische partijen in de regering en de mate van neo-corporatisme in een land. Lijphart en Crepez (1991) stellen echter tevens vast dat Nederland in dit verband één van de uitzonderingen is. In Nederland is volgens hen veeleer de mate van consensus-democratie de verklaring voor neo-corporatisme.

Wilson (1990) en Kurzer (1991) gaan nog verder. Beiden verklaren dat neo-corporatisme empirisch gerelateerd is aan sociaal-democratische *heerschappij*. Op dit punt wordt het wel heel moeilijk nog enig onderscheid aan te brengen tussen neo-corporatisme en sociaal-democratie (zie ook Esping-Andersen en Van Kersbergen 1992).

Voor Nederland is het geconstateerde verband tussen neo-corporatisme en sociaal-democratie echter nogal problematisch. Van sociaal-democratische *heerschappij* is in Nederland nooit sprake geweest. Ook niet in de periode van geleide loonpolitiek van 1945-1959/63 die in ieder geval door bijna alle onderzoekers als neo-corporatistisch wordt beschouwd. Wellicht zou het kabinet-Den Uyl (1973-1977) kunnen gelden als een voorbeeld van een geringe sociaal-democratische dominantie in de regering, maar dan toch vooral bij de gratie van de verwarring in en onenigheid tussen de toenmalige Katholieke Volkspartij (KVP), Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en Christelijk-Historische Unie (CHU).

Het is in Nederland juist omgekeerd de christen-democratie geweest – en daarvoor de drie grote confessionele partijen Rooms-Katholieke Staatspartij RKSP/KVP, ARP en CHU – die de constante en meestal dominante politieke partner is geweest in alle coalitieregeringen sinds 1917. Smith (1988), Cox (1989) en Kurzer (1991) grijpen terug naar de Nederlandse geschiedenis om de kenmerken van het Nederlandse neo-corporatisme in de jaren vijftig te verklaren. Zij zien het Nederlandse neo-corporatisme als een produkt van de machtsstrijd tussen rooms-katholieken en socialisten sinds de jaren twintig. Verzuiling in de politiek en de maatschappij en daarmee dominantie van de christen-democratie in politiek en maatschappij bepaalden de vorm van het neo-corporatisme in Nederland.

We worden nu geconfronteerd met de merkwaardige situatie dat Nederland weliswaar neo-corporatistisch is, maar dat tegelijkertijd één van de essentieel geachte determinanten van dat neo-corporatisme – politieke dominantie of zelfs heerschappij van de *sociaal*-democratie – niet blijkt voor te komen. Voor zover recht gedaan wordt aan de feitelijke situatie in Nederland – *christen*-democratische dominantie in alle coalitieregeringen sinds 1917 – wordt de verzuiling daarvoor als (historische) verklaring ingevoerd. Er wordt echter geen voor het geval Nederland overtuigend antwoord gegeven op de vraag naar de relatie tussen neo-corporatisme en politieke partijen of partij-politieke samenstelling van regeringen in de periode 1970-1990, de periode van ontzuiling, secularisering, polarisatie en politisering.

Slechts uit het gegeven dat sommige onderzoekers tot de conclusie zijn gekomen dat de *mate* van neo-corporatisme in de jaren zeventig en tachtig *afneemt*, zou men kunnen afleiden dat ontzuiling blijkbaar ook leidt tot

minder neo-corporatisme. Via de omweg van de verzuiling, dat wil zeggen de confessionele dominantie in politiek en maatschappij (Lijphart 1990), zou men dan kunnen beargumenteren dat toch impliciet een relatie tussen *christen*-democratie en neo-corporatisme gelegd kan worden (Marks 1986; Curtis 1987; Kurzer 1991). Anderen beschouwen Nederland ook in de jaren zeventig en tachtig als onverminderd neo-corporatistisch. Dit neo-corporatisme wordt echter of verbonden met *sociaal*-democratische dominantie of heerschappij (Zimmermann 1986; Wilson 1990; Lijphart en Crepez 1991; Western 1991; Crepez 1992), of met de mate van consensus-democratie in Nederland zonder dat er een nader verband wordt gelegd met de eventuele dominantie van een specifieke maatschappelijk-politieke stroming (Lijphart en Crepez 1991).

De reductie van neo-corporatisme tot consensus in de sociaal-economische sector van het maatschappelijk middenveld levert dus geen bruikbare gegevens op voor een beter inzicht in de relatie tussen christen-democratie en het bredere, Nederlandse maatschappelijk middenveld. Bovendien lijkt deze invulling van neo-corporatisme wel erg sterk op de bekende marxistische klassenstrijdthese, maar dan gestoken in een nieuw jasje. De problemen blijven echter dezelfde: de christen-democratie past nog steeds niet in het fraaie schema en dus levert toepassing van het schema op Nederland geen bruikbare inzichten op over de christen-democratie.

Neo-corporatisme in Nederland vanuit Nederlands perspectief

In Nederland werden onder het trefwoord neo-corporatisme in feite twee debatten naast elkaar gevoerd. In de eerste plaats over de problemen van *overload*, *Unregierbaarheid* en 'overvraging' van de verzorgingsstaat. In de tweede plaats, en relatief los daarvan, over de veranderingen in het Nederlandse stelsel van arbeidsverhoudingen in de jaren zestig en zeventig en de gevolgen daarvan voor overheidsbeleid op sociaal-economisch terrein.

De 'ijzeren ring'

'Overvraging' van de verzorgingsstaat, dat wil zeggen sterk toenemende overheidsuitgaven voor sociale zekerheid en gezondheidszorg die in tijden van verminderde of zelfs negatieve economische groei leiden tot steeds grotere budgettaire problemen voor de overheid, is het fundamentele politieke probleem van de jaren zeventig en tachtig. De oorzaak van deze negatieve ontwikkeling zoekt men in de zogenoemde 'ijzeren ring', of de 'vierde' en

'vijfde macht' (Van den Berg en Molleman 1974; Daudt 1979). Deze termen refereren aan de netwerken tussen overheidsbureaucratie, advies- en overlegorganen, particuliere instellingen en belangengroepen, waarin ambtenaren, belangenvertegenwoordigers (en fractiespecialisten uit de Tweede Kamer) beleid ontwikkelen en implementeren. Regering en parlement worden voortdurend voor voldongen feiten geplaatst, dat wil zeggen voor steeds hogere overheidsuitgaven. Neo-corporatisme is de term waarmee deze situatie en dit proces werden beschreven (zie bijvoorbeeld De Wolff 1979; Visser 1980; Wassenberg 1980; Van Doorn 1981; Andeweg 1986). Hier figureert het begrip neo-corporatisme dus wel min of meer als synoniem voor de in Nederland gangbare term maatschappelijk middenveld.

De uitweg uit dit door deelbelangen beheerste, tot steeds hogere overheidsuitgaven en daarmee tot toenemende budgettaire en fiscale problemen leidende proces van beleidsontwikkeling en -uitvoering is, theoretisch, relatief simpel. Parlement en regering, die geacht worden het 'algemeen belang' te representeren, dienen het initiatief in het formuleren van beleid terug te nemen van de diffuse neo-corporatistische netwerken van ambtenaren en vertegenwoordigers van belangengroepen en particuliere instellingen en er op toe te zien dat de uitvoering van dat beleid op de door hen gewenste wijze geschiedt (Uitermark 1979; De Wolff 1979; De Beus en Van den Doel 1980).

Het valt op dat de sociaal-economische sector als onderdeel van het maatschappelijk middenveld niet aan de orde komt als de feitelijke effecten van dit overheidsoptreden – dat tot doel heeft de kosten en daarmee de tekorten te reduceren – worden onderzocht (zie bijvoorbeeld De Wolff 1984a en b; Van Mierlo en Gerrichhauzen 1986; Janssen en Van der Made 1988; Van Mierlo 1988). Alleen De Beus en Van den Doel (1980) constateren dat het *prisoners' dilemma* tussen vakbonden en ondernemersorganisaties over lonen en prijzen leidt tot *overload*, dat wil zeggen groeiende overheidsuitgaven door inflatie en afbrokkelende werkgelegenheid door hoge lonen.

Neo-corporatisme betekent hier dus de, negatief opgevatte, consensus tussen ambtenaren en vertegenwoordigers van belangengroepen en particuliere instellingen die tot onbeheersbare overheidsuitgaven leidt. Eigenlijk gaat het hier meer om een voortzetting van het onderzoek naar het door Olson (1982) geopperde probleem dat machtige belangengroepen in staat zijn om overheidsbeleid gericht op economische groei en volledige werkgelegenheid te frustreren ten bate van hun eigenbelang op korte termijn (zie ook Visser 1989).

Aan de relatie tussen neo-corporatisme en politieke partijen of de partijpolitieke samenstelling van regeringen, dan wel aan de relatie tussen partijen en maatschappelijk middenveld wordt echter vaak geen aandacht besteed (zie

bijvoorbeeld Visser 1980, 1989; De Wolff 1984a en b; Janssen en Van der Made 1986). Voor zover een relatie gelegd wordt tussen politieke partijen en neo-corporatisme, dan wordt meestal verwezen naar de geschiedenis van de verzuiling en dan vooral naar de rooms-katholieke corporatieve ideeën over staat en maatschappij (Wassenberg 1980; Van Doorn 1978, 1989; Van Mierlo 1988). Op Van Mierlo (1988) en Van Doorn (1989) na, worden er echter geen uitspraken gedaan over de relatie tussen christen-democratie (of andere partijen) en neo-corporatisme of maatschappelijk middenveld in de jaren zeventig en tachtig. Volgens Van Mierlo (1988:142) is de ontzuiling in de jaren zestig en zeventig vooral een electorale ontzuiling geweest die van veel minder invloed is geweest op het institutionele niveau van particuliere instellingen en organisaties dan over het algemeen wordt aangenomen. De maatschappelijke machtspositie van de christen-democratie bleef met andere woorden langer en beter intact dan de politieke. Van Doorn (1989:146) concludeert dan ook dat 'de confessionelen erin geslaagd zijn, ondanks een proces van sterke secularisering, hun afglijden te stuiten en hun nog altijd prominente politieke positie te consolideren', al wordt voor deze opvatting weinig empirische ondersteuning geleverd.

Andeweg (1986) en Van den Berg en Molleman (1974) daarentegen signaleren onder invloed van de ontzuiling juist een ontwikkeling naar een lossere verband tussen partijen en particuliere instellingen en belangengroepen waardoor de overheid een grotere beleidsvrijheid verwerft, dan wel door de veelheid van nieuwe belangen nog sterker onder druk komt te staan en derhalve meer *moet* ingrijpen.

In een serie *case-studies* over onderwijs (Dodde), bejaardenzorg (Van Mil), volkswoningbouw (Gerrichhauzen en Van Giessen), ziekenfondsen en ziektekostenverzekeringen (Van Mierlo) en gezondheidszorg (Van der Made en Savelkoul), is empirisch materiaal verzameld over fenomenen als de confessionele dominantie van het particulier initiatief, de 'ijzeren ring', 'vierde' en 'vijfde macht' en dergelijke (Van Mierlo en Gerrichhauzen 1986). Aan de relatie tussen confessionelen en maatschappelijk middenveld is echter nauwelijks aandacht geschonken. Weliswaar staat de relatie overheid-particulier initiatief centraal, overheid noch particulier initiatief worden nader gepreciseerd naar partij-politieke samenstelling of affiniteit. Alleen voor de woningbouwsector constateren Gerrichhauzen en Van Giessen dat de confessionele koepel zich bewust neutraal en gedistantieerd naar de politiek wenste op te stellen en dat er van een confessioneel machtsblok in deze sector geen sprake is.

Alhoewel ook in twee vervolgstudies (Van Mierlo 1989, 1991) veel empirisch materiaal over verschillende sectoren van het maatschappelijk middenveld is

verzameld, blijft de vraag over christen-democratische dominantie van het maatschappelijk middenveld hier eveneens onbeantwoord.

Voor zover er *empirisch onderzoek* gedaan wordt naar het maatschappelijk middenveld, dan worden er vaak geen duidelijke uitspraken gedaan over de relaties tussen politieke partijen en neo-corporatisme. De analyses zijn opgezet in termen van een niet nader gespecificeerde overheid waar het gaat om de partij-politieke samenstelling en eveneens niet nader gespecificeerde belangengroepen en particuliere instellingen voorzover het hun partij-politieke affiniteit betreft. Als er al duidelijke uitspraken gedaan worden over de relatie christen-democratie en het maatschappelijk middenveld op een bepaald beleidsterrein, dan wordt bovendien geconstateerd dat er van een confessioneel machtsblok geen sprake is.

Omgekeerd wordt in de meer *beschouwende* bijdragen een relatie tussen politieke partijen en neo-corporatisme voornamelijk gekoppeld aan het historische fenomeen verzuiling en de daar toen mee samenhangende confessionele dominantie als ondersteuning voor de stelling dat dit in de jaren zeventig en tachtig nog immer het geval is.

Al leveren deze onderzoeken dus weinig empirische gegevens op over de relatie tussen christen-democratie en maatschappelijk middenveld, er vallen toch wel enige aanwijzingen uit te distilleren. Bijvoorbeeld dat de ontzuiling van instituties en organisaties wellicht langzamer is verlopen dan de electorale ontzuiling. De maatschappelijke machtspositie van de christen-democratie zou dan langer intact gebleven zijn dan op grond van hun electorale verlies in de jaren zestig en zeventig viel te verwachten.

Een andere aanwijzing vormt het toenemende overheidsingrijpen op belangrijke terreinen van het maatschappelijk middenveld, zoals welzijn, (gezondheids)zorg en onderwijs. Trefwoorden om dit ingrijpen te beschrijven zijn bezuinigingen door fusies, schaalvergroting, concentratie en centralisering. De historische machtsbasis van de christen-democratie op deze onderdelen van het maatschappelijk middenveld is hierdoor onderhevig aan twee tegengestelde ontwikkelingen die zich tegelijkertijd voordoen: versmalling en verbreding. Versmalling van de machtsbasis omdat de hoeveelheid instellingen en organisaties vermindert en dus ook het aantal instellingen en organisaties van christelijke signatuur. Verbreding van de machtsbasis omdat de nieuwe, gefuseerde instellingen een grotere machtspositie zullen hebben op het betreffende onderdeel van het maatschappelijk middenveld en bovendien een flinke christelijke component zullen bevatten. In termen van behoud van een christen-democratische machtspositie in het maatschappelijk middenveld zal het er dan voor het CDA om gaan de relaties met de overgebleven christelijke

instellingen te behouden en tegelijkertijd die met de nieuwe, 'algemene' instellingen aan te gaan dan wel uit te breiden.

Van consensus naar conflict

De veranderingen in het Nederlandse stelsel van arbeidsverhoudingen in de jaren zestig en zeventig worden beschreven als een ontwikkeling van consensus en harmonie tussen de sociale partners in de jaren vijftig, naar conflict, polarisatie en politisering in de jaren zestig en zeventig. Deze ontwikkeling wordt dan beschouwd als een ontwikkeling van meer naar minder of zelfs verdwijnend neo-corporatisme. Geen consensus, geen corporatisme (zie bijvoorbeeld Akkermans en Grootings 1978; Teulings 1980; Akkermans en Nobelen 1983; Arendsen en Geul 1983; Nobelen 1983; Terlouw 1985; Albeda en Ten Hove 1986). Het fenomeen neo-corporatisme wordt beperkt tot vakbonden, ondernemersorganisaties en inkomensbeleid van de overheid, daarbij inbegrepen de sociale verzekeringen.

De veranderingen in het Nederlandse stelsel van arbeidsverhoudingen worden gedetailleerd beschreven, maar er wordt geen aandacht besteed aan de mogelijke relaties tussen sociale partners en politieke partijen, al of niet in de regering. Op basis van de geschetste ontwikkelingen in Nederland van meer naar minder neo-corporatisme tussen 1950 en 1990 kunnen we hoogstens aannemen dat neo-corporatisme blijkbaar vooral iets te maken heeft met de historische periode van verzuiling in Nederland en dus met de toenmalige confessionele dominantie.

Van Waarden (1980) en Fernhout (1980) gaan hier wel nader op in. Van Waarden wijst op de oorsprong van het corporatistische gedachtengoed: de ontwikkeling van het sociale denken binnen de rooms-katholieke kerk in de 19e eeuw. Fernhout werkt dit thema verder uit door de rooms-katholieke invloed op de ontwikkeling van het sociale en economische bestuur in Nederland te onderzoeken. Dan blijkt bijvoorbeeld dat vooral vanuit confessionele hoek – vakbonden, ondernemersorganisaties en politieke partijen – in de jaren vijftig steeds meer kritiek komt op de geleide loonpolitiek (voor veel auteurs in binnen- en buitenland het hoogtepunt van het neo-corporatisme in Nederland). De door het confessioneel-liberale kabinet-De Quay (1959-1963) ingezette loondifferentiatie naar bedrijfstak is het begin van het einde van de geleide loonpolitiek.

De conclusie moet zijn dat het blijkbaar de confessionelen zelf zijn geweest die het neo-corporatisme in Nederland in de jaren vijftig ondermijnd hebben, althans voor zover het betrekking heeft op de sociaal-economische sector. Volgens De Liagre Böhl is dit te verklaren door de 'slingerbeweging' in de confessionele opvattingen en praktijk op sociaal-economisch terrein in Nederland: 'van een

overwegend liberale benadering tijdens het Interbellum naar meegaandheid met het sociaal-democratische corporatisme in de jaren vijftig en zestig' (1991:120) naar nieuwe opvattingen over 'een op het particulier initiatief gebaseerde verzorgingsmaatschappij' (117) in de jaren tachtig die het dichtst het protestantse idee van 'sovereiniteit in eigen kring' benaderen.

Over de gevolgen van de ontwikkelingen in de sociaal-economische sector van het maatschappelijk middenveld voor de positie van de christen-democratie in de jaren zestig en zeventig worden we echter niet veel wijzer. Dat is jammer, want er hebben zich in deze periode veel interessante zaken voorgedaan die ongetwijfeld een effect zullen hebben op de positie van de christen-democratie. Om eens een greep te doen:

- het rooms-katholieke NKV fuseerde met het socialistische NVV tot de FNV, die zich expliciet als 'algemene' vakcentrale presenteert;
- sommige NKV-bonden hebben zich bij het CNV aangesloten dat zijn exclusieve protestants-christelijke karakter heeft omgebogen naar een meer algemeen christelijke oriëntatie;
- de rooms-katholieke en protestants-christelijke (grote) werkgeversorganisaties zijn gefuseerd tot het algemeen-christelijke NCW;
- in het midden- en kleinbedrijf fuseerden de rooms-katholieke NKOV en de algemene KOV tot het 'algemene' KNOV, terwijl de protestants-christelijke NCOV na jaren aarzelen tussen zelfstandigheid, samenwerking met KNOV of met NCW tenslotte heeft gekozen voor alledrie deze mogelijkheden;
- het 'algemene' VNO en in het midden- en kleinbedrijf het 'algemene' KNOV blijven de aan werkgeverszijde dominante organisaties.

Alleen in de landbouw lijken zich nauwelijks vergelijkbare ontwikkelingen te hebben voorgedaan.

Naar het effect van al deze ontwikkelingen op de positie van de christen-democratie in dit deel van het maatschappelijk middenveld kunnen we voorlopig echter slechts raden.

In ieder geval is (of was) de machtsbasis van de christen-democratie ook in dit deel van het maatschappelijk middenveld onderhevig aan dezelfde twee tegengestelde ontwikkelingen als op het terrein van welzijn, (gezondheids-) zorg en onderwijs: versmalling en verbreding. Het getal en de aanhang van de christelijke organisaties neemt door fusies af, terwijl er algemenere organisaties ontstaan met een flinke christelijke component. Het CDA zal dus ook hier tegelijkertijd de banden met de christelijke organisaties moeten zien te behouden en moeten proberen die met de nieuwe, 'algemene' organisaties aan te gaan of uit te breiden.

Het CDA over het maatschappelijk middenveld

In het christen-democratische denken over staat en maatschappij speelt het maatschappelijk middenveld een centrale rol. Historisch gevat in het rooms-katholieke 'subsidiariteitsbeginsel' en in de protestants-christelijke opvattingen over 'soevereiniteit in eigen kring' (Van Wissen 1982; Klink 1991). In het moderne CDA-gedachtengoed vervat in de begrippen 'gespreide verantwoordelijkheid', 'publieke gerechtigheid', 'rentmeesterschap' en 'solidariteit' (CDA 1978; CDA 1990; zie ook CDA 1991).

Ook het CDA constateert een crisis in de verzorgingsstaat. Het kenmerk van deze crisis is volgens het CDA de overvraging van de overheid. Ontzuiling leidde tot betekenisverlies van veel maatschappelijke verbanden. De overheid kwam daarvoor in de plaats en werd verantwoordelijk gesteld voor de verzorging van de burgers (CDA 1990; zie ook Van Dijck 1991). In andere woorden gesteld: 'de verstatelijking van de maatschappij en het daarin opererende particulier initiatief enerzijds en de vermaatschappelijking van de overheid anderzijds resulteerden in een situatie waarin verantwoordelijkheden vervaagden' (Hirsch Ballin 1991:41). De uitweg uit deze crisis in de verzorgingsstaat is de (hernieuwde) 'spreiding van verantwoordelijkheden'. Een herdefiniëring van de taken en verantwoordelijkheden van de overheid en de taken en verantwoordelijkheden van de burger en zijn/haar maatschappelijke verbanden (zie bijvoorbeeld Van Wissen 1982; CDA 1978; Hirsch Ballin 1991; Vermaat 1991; CDA 1991). De taak en verantwoordelijkheid van de overheid is er voor te zorgen dat de sociale infrastructuur aanwezig is om het functioneren van de verantwoordelijke samenleving mogelijk te maken, dat wil zeggen dat 'de overheid (...) de publieke voorwaarden (garandeert) waarbinnen burgers en maatschappelijke verbanden functioneren' (CDA 1990:27; zie ook Rompuy 1991). De overheid is er in de opinie van het CDA tevens voor om te waken voor de 'publieke gerechtigheid'. Dat wil zeggen dat de overheid, dus de politiek, het parlement, in laatste instantie het kader bepaalt waarbinnen de burgers, de maatschappelijke verbanden en de overheid hun eigen, gespreide verantwoordelijkheid dragen (zie bijvoorbeeld CDA 1978; Van Wissen 1982; CDA 1990). De overheid heeft daarbij tevens de belangrijke taak, op basis van 'rentmeesterschap' en bevordering van 'solidariteit', te waken voor de belangen van derden (waaronder bijvoorbeeld het milieu), op te treden als een schild voor de zwakken en te arbitrereren tussen gerechtvaardigde deelbelangen (CDA 1990; zie ook Klink 1991).

Het CDA onderkent de gangbare kritiek op de confessionelen: door het benadrukken van de eigen verantwoordelijkheid van de burger en zijn/haar organisaties (het maatschappelijk middenveld) en de dominante positie van

het CDA in dat maatschappelijke middenveld wordt de machtspositie van het CDA bestendig, het corporatisme bevordert en het primaat van de politiek, dat wil zeggen van de parlementaire democratie, ondermijnt. Deze verwijten verwerpt het CDA echter met kracht. De overheid, de politiek, ergo het parlement bepaalt in laatste instantie tot hoever de spreiding van verantwoordelijkheid kan gaan. Spreiding van verantwoordelijkheid leidt volgens het CDA dan ook niet tot corporatisme. Corporatisme wordt volgens het CDA onder meer gekenmerkt door:

- versterking van het egoïsme van belangengroepen (Van Dijck 1991);
- bevordering van groepsbelangen door organisaties te bekleden met ‘parastatale bevoegdheden’ (Vermaat 1991:54);
- ‘*beleidsverkokering* en het daarmee samenhangende lobbyen van belangengroepen’ (CDA 1991:197; zie ook Van Dijck 1991);
- vermenging van verantwoordelijkheden van overheid en maatschappelijke belangengroepen (CDA 1978; Van Dijck 1991; Hirsch Ballin 1991);
- bevordering, door de overheid, van monopolies van belangengroepen en opheffing van concurrentie (CDA 1990).

Allemaal zaken waartegen het CDA zich teweerstelt en die volgens het CDA juist het gevolg zijn van een *vermenging* van verantwoordelijkheden en niet van *spreiding* van verantwoordelijkheden (CDA 1978; CDA 1990; Van Dijck 1991; Hirsch Ballin 1991). Daartegenover stelt het CDA dat het juist de taak van de overheid (de politiek, het parlement) is dit corporatisme tegen te gaan door ervoor te ‘zorgen dat de op rentmeesterschap en solidariteit georiënteerde verantwoordelijkheid niet door burgers en maatschappelijke organisaties onmogelijk wordt gemaakt’ (CDA 1990:132).

Kortom, al neemt het maatschappelijk middenveld in het christen-democratische gedachtengoed over staat en maatschappij een centrale plaats in, het primaat van de politiek, de parlementaire democratie, wordt daardoor niet aangetast. Om die reden is er dus ook geen grond voor de verwijten van anderen dat bevordering van de eigen verantwoordelijkheid van overheid en maatschappelijk middenveld leidt tot neo-corporatisme in Nederland. Het CDA blijkt juist veel van de kritiek op het neo-corporatisme, zoals dat onder woorden is gebracht in de Nederlandse bijdragen aan de discussie over de crisis in de verzorgingsstaat, te delen.

Ook de opvattingen over de christen-democratische dominantie op het maatschappelijk middenveld, als het ware de organisatorische pendant van de benadrukking van de eigen verantwoordelijkheid van particuliere instellingen, organisaties en belangengroepen, worden door het CDA verworpen. Weliswaar heeft het CDA volgens partijvoorzitter Van Velzen¹ veel geïnvesteerd in netwerken met maatschappelijke organisaties, het CDA is tegen versmelting

of verstrengeling met deze maatschappelijke organisaties. In dezelfde geest liet kamervoorzitter Deetman zich uit. Deze wees er voorts op dat de bestaande bindingen tussen CDA en maatschappelijk middenveld beperkt waren en dat zich in het maatschappelijk middenveld bovendien een verbreding had voorgedaan naar bindingen met ook andere politieke partijen.² In het begin van de jaren tachtig is de klacht binnen het CDA zelfs het *gebrek* aan gestructureerde of geïnstitutionaliseerde contacten tussen de partij en organisaties in het maatschappelijk middenveld. De contacten die er zijn vertonen bovendien vaak een *ad hoc*-karakter (CDA 1983).

Samengevat kan geconstateerd worden dat het maatschappelijk middenveld een centrale plaats inneemt in de christen-democratische opvattingen over staat en maatschappij. Het CDA zelf verwerpt echter de idee dat dat in Nederland in de jaren zeventig en tachtig heeft geleid tot neo-corporatisme en christen-democratische dominantie van dat maatschappelijk middenveld. Het CDA is niet alleen gekant tegen neo-corporatisme, maar constateert tevens juist een gebrek aan structurele contacten tussen partij en particuliere organisaties, instellingen en belangengroepen in deze periode. Ok de uitlatingen van het CDA werpen dus helaas weinig empirisch licht op de vermeende dominantie van die partij in het maatschappelijk middenveld. Het CDA lijkt zelfs te suggereren dat de ontzuiling in dit opzicht een voor het CDA negatief effect heeft gehad.

Het CDA en het maatschappelijk middenveld: recente ontwikkelingen

Over de relatie tussen het CDA en het maatschappelijk middenveld wordt in recente studies geconstateerd dat er helaas 'geen systematische, diachronische analyse van confessionele netwerken voor handen is' (Duffhues 1991:130), dan wel dat er 'voor de jaren tachtig geen relevante onderzoeksgegevens beschikbaar' zijn over de relatie tussen partij en verwante organisaties (Koole 1992:269-270). Ook in het recente proefschrift van Ten Napel over het ontstaan van het CDA (1992) wordt, als het gaat over het CDA en het maatschappelijk middenveld, terug gegrepen op de bijdragen van Duffhues (1991) en Van Doorn (1989) hierover.

Uit de wel aanwezige, fragmentarische gegevens die zijn verzameld komt het volgende beeld naar voren: *enerzijds* heeft de ontzuiling in de jaren zestig geleid tot de ontvlechting van de eertijds innige band tussen confessionele partijen en verwante organisaties – deze organisaties, voorzover ze nog bestaan, hebben bijvoorbeeld geen officiële vertegenwoordiging meer in partijorganen of op

kieslijsten -; *anderzijds* zijn er toch nog belangrijke banden tussen CDA en maatschappelijke organisaties blijven bestaan in de jaren zeventig en tachtig (zie ook Van Mierlo 1988).

De confessionele organisaties – in dit verband worden met name de boerenorganisaties vermeld – hebben nog steeds een belangrijke recruiteringsfunctie voor het CDA (Duffhues 1991; Koole 1992). Ook in de achtergrond van parlementariërs van het CDA aan het eind van de jaren tachtig blijken ‘zuilverwante’ organisaties een belangrijke rol te spelen, al valt op dat het CDA tevens de meeste parlementariërs telt die een functie hebben of bekleed hebben in *niet-’zuilverwante’* organisaties (Koole 1992). De oude bindingen blijken dus gedeeltelijk intact te zijn gebleven. Toch vormt de oprichting van het CDA blijkbaar ook een nieuwe start voor de relaties tussen politiek en maatschappelijke organisaties in de jaren tachtig. Er is veel meer dan vroeger sprake van ‘duidelijke demarcatielijnen’ (Duffhues 1991:142). Deze constatering van Duffhues lijkt heel aardig aan te sluiten bij de bovengeschetste opvattingen van het CDA zelf over gespreide verantwoordelijkheid en bij de kritiek die ook het CDA heeft op het neo-corporatisme in Nederland.

De conclusie moet dus luiden dat ook uit het meest recente onderzoek naar het CDA en het maatschappelijk middenveld blijkt dat *empirische* gegevens slechts beperkt voorhanden zijn. Vooral als het gaat over de jaren zeventig en tachtig. Toch valt uit de verzamelde gegevens weer hetzelfde patroon te herkennen als bij de behandeling van de christen-democratische machtspositie vanuit de invalshoek van het neo-corporatisme: consolidatie en verbreding. Consolidatie, want de confessionele organisaties blijven een belangrijke recruiteringsfunctie behouden voor het CDA. Verbreding, want het CDA is ook de partij met de meeste parlementariërs afkomstig uit *niet-’zuilverwante’* organisaties.

Conclusies

In het internationaal-vergelijkende onderzoek is neo-corporatisme beperkt tot de sociaal-economische sector van wat in Nederland het maatschappelijk middenveld heet. Empirisch verband tussen christen-democratie en maatschappelijk middenveld is niet aangetoond. Integendeel, er is juist een verband tussen neo-corporatisme en de *sociaal*-democratie.

Het Nederlandse onderzoek naar neo-corporatisme valt globaal uiteen in twee, relatief los staande onderdelen:

- onderzoek naar de crisis in de verzorgingsstaat (‘ijzeren ring’, *overload*);
- onderzoek naar veranderingen in het stelsel van arbeidsverhoudingen.

Het onderzoek naar de achtergronden van de crisis van de verzorgingsstaat besteedt geen aandacht aan de sociaal-economische sector van het maatschappelijk middenveld. Het onderzoek naar de veranderingen in het stelsel van arbeidsverhoudingen besteedt geen aandacht aan de andere onderdelen van het maatschappelijk middenveld.

In geen van beide Nederlandse onderzoekstradities wordt empirisch op de actuele relatie tussen CDA en maatschappelijk middenveld ingegaan. Verwijzingen naar de historische periode van verzuiling dienen als adstructie voor en ondersteuning van de stelling dat het CDA ook nu nog steeds dominant is in het maatschappelijk middenveld.

Het CDA zelf verwerpt de kritiek dat de christen-democratie het maatschappelijk middenveld domineert. Het CDA verwerpt eveneens de kritiek dat door het benadrukken van de eigen verantwoordelijkheid van de burger en zijn/haar organisaties (het maatschappelijk middenveld) de vermeende dominante positie van het CDA wordt bestendigd, het corporatisme bevordert en de parlementaire democratie ondermijnd. Niet alleen kant het CDA zich tegen verstrengeling van partij en middenveld, volgens het CDA heeft zich bovendien in het maatschappelijk middenveld een verbreding voorgedaan naar bindingen met andere maatschappelijk-politieke stromingen.

Recente onderzoeken vanuit andere invalshoeken dan neo-corporatisme leveren evenmin veel gegevens op voor inzicht in de positie van het CDA in het maatschappelijk middenveld. Empirische onderzoeken – historisch-chronologisch of vergelijkend-diachroon – blijken niet voorhanden. Voor zover gegevens beschikbaar zijn, lijkt de conclusie te moeten zijn dat er ondanks veel veranderingen toch nog belangrijke banden zijn tussen CDA en (delen) van het middenveld, al blijkt nadere precisering niet goed mogelijk. Tegelijkertijd is er echter blijkbaar sterker dan voorheen sprake van een onderscheid tussen partij en maatschappelijke organisaties.

In ieder geval heeft de centrale plaats die het maatschappelijk middenveld inneemt in het christen-democratische gedachtegoed over staat en maatschappij tot gevolg dat het CDA als het ware de ‘natuurlijke’ partner is voor de instellingen en organisaties van het maatschappelijk middenveld, haast ongeacht de ‘kleur’ van die instellingen en organisaties. Tegelijkertijd is in de opvattingen van het CDA over het maatschappelijk middenveld de verhouding tussen politiek en middenveld veel duidelijker vastgelegd dan bij de vroegere confessionele partijen het geval was. Voor het CDA is de parlementaire democratie zonder reserve het kader waarbinnen het maatschappelijk middenveld dient te opereren. Binnen dat kader dienen de taken en verantwoordelijkheden van zowel de overheid (de politiek) als van het maatschappelijk middenveld beter gespreid en duidelijk onderscheiden te worden. Hierdoor

valt onder meer te verklaren waarom ook (of: juist) het CDA politieke steun geeft aan recente pogingen om taken en verantwoordelijkheden van overheid en middenveld weer duidelijk te (onder)scheiden. Ik denk hierbij bijvoorbeeld aan *Raad op Maat*, het rapport en werkdocument van de bijzondere commissie Vraagpunten Adviesorganen onder leiding van het CDA-Tweede Kamerlid G. de Jong of de, wat meer schoorvoetende, steun van het CDA aan de parlementaire enquête naar de uitvoering van de sociale verzekeringen.

De processen van secularisering en ontzuiling, van politisering en polarisatie in de jaren zestig en zeventig dwingen de confessionele partijen zich opnieuw te bezinnen op hun grondslagen en bestaansreden. Het electorale verlies en de fusies en concentraties binnen het maatschappelijk middenveld betekenden een uitholling van hun historische machtspositie. Tegelijkertijd diende zich echter een potentiële verbreding van de machtsbasis aan naar de nieuwe, gefuseerde instellingen en organisaties. Om openingen te kunnen maken naar deze nieuwe instellingen en organisaties was een heroriëntatie van de confessionele partijen noodzakelijk. De vorming van het CDA en de daarmee gepaard gaande inhoudelijke heroriëntatie van de christen-democratie heeft dit bewerkstelligd en er toe geleid dat het CDA zich nu in een prima uitgangspositie bevindt om ook in de jaren negentig en daarna haar banden met het maatschappelijk middenveld te behouden en uit te breiden. Vergeleken met andere politieke partijen is en blijft het sterke punt van de christen-democratie de grote aandacht voor het maatschappelijk middenveld als verbinding tussen maatschappij en staat, tussen burger en politiek. Als het CDA al een sterkere positie inneemt in het maatschappelijk middenveld dan andere politieke partijen, dan is dat hiervan als het ware een 'logisch' gevolg.

Literatuur

Akkermans, T.P. Grootings

- 1978 'From Corporatism to Polarisation: Elements of the Development of Dutch Industrial Relations.' In: C. Crouch en A. Pizzorno (red.), *The Resurgence of Class Conflict in Western Europe since 1968*. London/Basingstoke, Macmillan (tweede druk).

Akkermans, T. en P.W.M. Nobelen (red.)

- 1983 *Corporatisme en verzorgingsstaat*. Leiden en Antwerpen, Stenfert Kroese.

Albeda, W. en M.D. ten Hove

- 1986 *Neocorporatisme. Evolutie van een gedachte, verandering van een patroon*. Kampen, J.H. Kok.

Andeweg, R.B.

- 1986 'Van corporatisme naar étatisme?' *Sociaal-Economische Wetgeving. Tijdschrift voor Europees en economisch recht*, 6.

Arendsen, G. en A. Geul

- 1983 'Corporatisme.' In: T. Akkermans en P.W.M. Nobelen (red.), *Corporatisme en verzorgingsstaat*. Leiden en Antwerpen, Stenfert Kroese.

Berg, J.Th.J. van den en H.A.A. Molleman

- 1974 *Crisis in de Nederlandse politiek*. Alphen aan den Rijn, Samsom.

Beus, J.W. de en H. van de Doel

- 1980 'Interest Groups In Dutch Domestic Politics.' In: R.T. Griffiths (red.), *The Economy and Politics of the Netherlands Since 1945*. The Hague, Martinus Nijhoff.

Braun, D.

- 1988 *Der Niederländische Weg in die Massenarbeitslosigkeit (1973-1981). Eine politisch-institutionelle Analyse*. Amsterdam, Universiteit van Amsterdam.

CDA

- 1978 *Gespreide verantwoordelijkheid. Een christen-democratische bijdrage aan de discussie over de economische orde*. Den Haag, CDA.
1983 *Appèl en weerklank*. Extra editie CD-Actueel, oktober.
1990 *Publieke gerechtigheid. Een christen-democratische visie op de rol van de overheid in de samenleving*. Houten, Bohn Stafleu Van Loghum.
1991 *De betekenis van de christen-democratische politieke overtuiging voor de komende tien jaar in Europese context*. Houten, Bohn Stafleu Van Loghum.

Cox, R.H.

- 1989 *Corporatism and Social Policy: The Development of the Modern Dutch Welfare State*. Bloomington, Indiana University.

Crepaz, M.M.L.

- 1992 'Corporatism in Decline? An Empirical Analysis of the Impact of Corporatism on Macroeconomic Performance and Industrial Disputes in 18 Industrialized Democracies.' *Comparative Political Studies*, 25, 2.

Curtis, P.

- 1987 *Corporatism and the State in the Netherlands, 1945-1979*. Adelaide, University of Adelaide.

Daudt, H.

- 1979 'Verzorgingsstaat, democratie en socialisme.' In: J. Bank, M. Ros en B. Tromp (red.), *Het eerste jaarboek voor het democratisch socialisme*. Amsterdam, Uitgeverij De Arbeiderspers.

Dijk, J.J.J. van

- 1991 'Naar een actieve en verantwoordelijke samenleving. Een scenario voor transnationale en "lokale" maatschappelijke ontwikkeling.' In: CDA (1991).

Dodde, N.L.

- 1986 'Particulier initiatief in het onderwijsbestel.' In: Van Mierlo en Gerrichhauzen (1986).

- Doorn, J.A.A. van
 1978 'De verzorgingsmaatschappij in de praktijk.' In: J.A.A. van Doorn en C.J.M. Schuyt (red.), *De stagnerende verzorgingsstaat*. Meppel, Boom.
- 1981 'Corporatisme en technocratie. Een verwaarloosde polariteit in de Nederlandse politiek.' *Beleid en Maatschappij*, 5.
- 1989 'De onvermijdelijke presentie van de confessionelen.' In: J.W. de Beus, J.A.A. van Doorn en P.B. Lehning (red.), *De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief*. Meppel en Amsterdam, Boom.
- Duffhues, T.
 1991 'Confessionele politieke partijen en maatschappelijke organisaties. Aspecten van een duurzame relatie.' In: P. Luykx en H. Righart (red.), *Van de pastorie naar het torentje. Een eeuw confessionele politiek*. 's-Gravenhage, SDU.
- Esping-Andersen, G. en K. van Kersbergen
 1992 'Contemporary Research on Social Democracy.' *Annual Review of Sociology*, 18.
- Fernhout, R.
 1980 'Incorporatie van belangengroeperingen in de sociale en economische wetgeving.' In: Verhallen e.a. (1980).
- Gerrichhauzen, L.G. en M. van Giessen
 1986 'Belangenbehartiging van het particulier initiatief in de volkshuisvesting.' In: Van Mierlo en Gerrichhauzen (1986).
- Hirsch Ballin, E.H.M.
 1991 'De verantwoordelijkheid van de overheid in een verantwoorde samenleving. Een christen-democratische visie op de overheid.' In: CDA (1991).
- Janssen, R. en J. van der Made
 1988 'Staat en gezondheidszorg. Over de toepassing van de klassieke politieke economie, de nieuwe politieke economie en het neo-corporatisme.' In: H.W. Plasmeyer (red.), *De theoretische grondslagen van economisch beleid. Opstellen over politiek en economie*. Groningen, Wolters-Noordhoff.
- Klink, A.
 1991 *Christen-democratie en overheid. De christen-democratische politieke filosofie en enige staats- en bestuursrechtelijke implicaties*. Leiden, Rijksuniversiteit Leiden.
- Koole, R.
 1992 *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*. Utrecht, Het Spectrum.
- Kurzer, P.
 1991 'Unemployment in Open Economies: The Impact of Trade, Finance and European Integration.' *Comparative Political Studies*, 24, 1.
- Liagre Böhl, H. de
 1991 'De confessionelen en het corporatisme in Nederland.' In: P. Luykx en H. Righart (red.), *Van de pastorie naar het torentje. Een eeuw confessionele politiek*. 's-Gravenhage, SDU.
- Lijphart, A.
 1990 *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Haarlem, H.J.W. Becht (achtste herziene druk).

- Lijphart, A. en M.M.L. Crepaz
1991 'Notes and Comments. Corporatism and Consensus Democracy in Eighteen Countries: Conceptual and Empirical Linkages.' *British Journal of Political Science*.
- Made, J.H. van der en L.M.C. Savelkoul
1986 'Particulier initiatief in de gezondheidszorg.' In: Van Mierlo en Gerrichhauzen (1986).
- Marks, G.
1986 'Neocorporatism and Incomes Policy in Western Europe and North America.' *Comparative Politics*.
- Mierlo, J.G.A. van
1986 'Ziektefondsen, particuliere ziektekostenverzekeraars en stelselherziening ziektekostenverzekering.' In: Van Mierlo en Gerrichhauzen (1986).
1988 *Pressiegroepen in de Nederlandse politiek*. 's-Gravenhage, Stichting Maatschappij en Onderneming.
- Mierlo, J.G.A. van (red.)
1989 *Particulier initiatief in de klem. Gemangeld tussen politiek en bedrijfsleven?* Lochem, De Tijdstroom.
1991 *Particulier initiatief in de gezondheidszorg*. Assen en Maastricht, Van Gorcum.
- Mierlo, J.G.A. van en L.G. Gerrichhauzen (red.)
1986 *Het particulier initiatief in de Nederlandse verzorgingsmaatschappij, een bestuurskundige benadering*. Lochem en Gent, De Tijdstroom.
- Mil, P.J.J. van
1986 'Particulier initiatief in het bejaardenoordenbestel.' In: Van Mierlo en Gerrichhauzen (1986).
- Napel, H.-M.T.D. ten
1992 'Een eigen weg'. *De totstandkoming van het CDA (1952-1980)*. Kampen, J.H. Kok.
- Nobelen, P.W.M.
1983 'Nederland: Kwijnend corporatisme en stagnerende verzorgingsstaat.' In: Akkermans en Nobelen (1983).
- Olson, M.
1982 *The Rise and Decline of Nations. Economic Growth, Stagflation and Social Rigidities*. New Haven en London, Yale University Press.
- Raad op maat*.
1992-'93 Rapport van de bijzondere commissie Vraagpunten Adviesorganen, Tweede Kamer 1992-1993, 21 427, nr. 29, 30.
- Rompuy, H. van
1991 'Mensbeeld, maatschappijvisie, rol van de overheid.' In: CDA (1991).
- Smith, M.L.
1988 'Some Historical Problems of Corporatist Development in the Netherlands.' In: A. Cox en N. O'Sullivan (red.), *The Corporate State: Corporatism and the State in Western Europe*. Aldershot, Edward Elgar.

- Terlouw, C.P.
1985 *Het korporatisme in de wereld. De achtergronden van de korporatistische loonpolitiek in 14 rijke landen.* Rotterdam, EUR (Rapportenreeks Sociale Wetenschappen 3).
- Teulings, A.W.M.
1980 'Corporatieve tendenties in de Nederlandse arbeidsverhoudingen.' *Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen*, 25, 1.
- Uitermark, P.J.
1979 'Neo-corporatisme, neo-socialisme en economische orde(ning): een lakmoesproef.' *Beleid en Maatschappij*, 6.
- Verhallen, H.J.G., R. Fernhout en P.E. Visser (red.)
1980 *Corporatisme in Nederland. Belangengroepen en democratie.* Alphen aan den Rijn en Brussel, Samsom.
- Vermaat, A.J.
1991 'Op weg naar een sociale markteconomie.' In: CDA (1991).
- Visser, P.
1980 'De overheid en de neo-corporatieve besluitvorming.' In: Verhallen e.a. (1980).
- Visser, P.E.
1989 *Overlegeconomie.* Assen en Maastricht, Van Gorcum.
- Waarden, F. van
1980 'Corporatisme als probleemoplossing.' In: Verhallen e.a. (1980).
- Wassenberg, A.
1980 'Neo-corporatisme: de carrière en de schutkleuren van een begrip.' In: Verhallen e.a. (1980).
- Werkdocument*
1993 *Werkdocument bij het rapport Raad op maat, bijzondere commissie Vraagpunten Adviesorganen, 's-Gravenhage, februari 1993.*
- Western, B.
1991 'A Comparative Study of Corporatist Development.' *American Sociological Review*, 56.
- Wilson, G.K.
1990 *Business and Politics. A Comparative Introduction.* Basingstoke en London, Macmillan.
- Wissen, G.J.M. van
1982 *De christen-democratische visie op de rol van de staat in het sociaal-economisch leven.* Amsterdam, Rodopi.
- Wolff, L.J. de
1979 'Sociaal-democratie en neo-corporatisme.' In: J. Bank, M. Ros en B. Tromp (red.), *Het eerste jaarboek voor het democratisch socialisme.* Amsterdam, Uitgeverij De Arbeiderspers.
1984a 'Overheid en maatschappelijke organisaties: van corporatisme naar étatisme.' In: J.W. de Beus en J.A.A. van Doorn (red.), *De interventiestaat. Tradities-ervaringen-reacties.* Meppel en Amsterdam, Boom.

1984b 'Tussen corporatisme en étatismisme.' In: L.J. De Wolff (red.), *De prijs voor gezondheid*. Baarn, AMBO.

Wolinetz, S.B.

1989 'Socio-Economic Bargaining in the Netherlands: Redefining the Post-War Policy Coalition.' In: H. Daalder en G.A. Irwin (red.), *Politics in the Netherlands. How Much Change?* London en Totowa (NJ), Frank Cass.

1990 'A Quarter Century of Dutch Politics: A Changing Political System or le plus que change ...?' *Acta Politica*, 25, 4.

Zimmermann, E.

1986 *Neokorporative Politikformen in den Niederlanden. Industriepolitik, kollektive Arbeitsbeziehungen und hegemoniale Strukturen seit 1918*. Frankfurt am Main en New York, Campus.

Noten

1. Bijdrage tijdens de studiedag over het CDA en de Nederlandse politiek, 19 maart 1993, Erasmusuniversiteit Rotterdam. Zie ook: *Civis Mundi*, 32(1993), 1.
2. Idem.

